

ՏԻՓՐԱՆ ՍԻՐՈՒՆՅԱՆ
Բան. գիտ. թեկնածու, ՄՄ

ԲԱՐԴՈՒՂԻՍԵՈՍ ՄԱՐԱՂԱՑՈՒ
ՏՐԱՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ԱՂՔՈՒՐՆԵՐԸ.
«ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱ» ԵՒ "SUMMULAE LOGICAES"

Սկիզբը՝ թիւ 2.

ԵՐՋԻՆ մասի մեջ՝ «Յաղագս տրամաբանական տեղեացն», նախօրինակը՝ "De locis", V տրակտատ, տրված է փաստարկման արիստոտելյան տեսությունը: Բարդուղիմեոսը նյութը քննարկում է ըստ այն հաջորդականության, որով կառուցվում է փաստարկումը՝ «զի ի տրամաբանական տեղեացն ելանէ առարկութիւնն, առ ի լուծանել տարակոյս ինչ, վասն այսոցիկ նախ սկսանելի է ի հարցմանէն, երկրորդ յառարկութեանէն, երրորդ ի տեղեացն» (ՄՄ 69, 337բ):

Սահմանումները՝ «Հարցումն է տարակուսական առաջարկութիւնն» (անդ) — "Questio est dubitabilis propositio" (P. H., TV, 55): «Առարկութիւնն է բան առնող զհաւատն ի կարծելի իրաց» (ՄՄ 2382, 340բ) — "Argumentum est ratio rei dubie faciens fidem" (անդ): «Տեղին է, յորմէ ելանե առարկութիւնն առ հարցեալ տարակոյսն» (ՄՄ 2382, 347ա) — "Est enim locus... unde ad propositam questionem [conueniens] trahitur argumentum" (P. H., TV, 58):

«Առարկութիւն» եզրը այնուհետեւ գործածվում է տառադարձությամբ, քանի որ ըստ Բարդուղիմեոսի՝ "argumentum"-ը եւ դրա ծավալումը՝ իբրեւ ամբողջական դատողություն՝ "argumentatio"-ն, հայերենում տարբերակված չեն. «արգումենթումն եւ արգումենթասիումն կոչի ի հայսմի անուամբ, այսինքն՝ առարկութիւն՝» (ՄՄ 2382, 344ա): "Argumentatio"-ի² տեսակներն են՝ «հաւաքաբանութիւն», «ինդուքսիո», «անթիմեմա», «գաղափարն» (անդ). "syllogismus", "inductio", "entimema", "exemplum" (P. H., TV, 56): Սահմանումները³

¹ «Դիալեկտիկայի» ուշ շրջանի՝ Ժէ դարի ձեռագրում "argumentum"-ը եւ "argumentatio"-ն թարգմանված են որպէս «առարկութիւն» եւ «առարկայայտութիւն» (ՄՄ 1685, 156բ, 158բ):

² Սրա սահմանումը՝ ոչ անմիջական աղբյուրի համեմատությամբ, քննարկված է այս հոդվածի երկրորդ մասում:

³ Հավաքաբանության սահմանումը տրված չէ. բացատրությունը տե՛ս այս հոդվածի երկրորդ մասում:

«Ինդոքսիայն է, յորժամ ի մասնականացն [բաւականապէս թուեալ] եզրակայանայ ընդհանրական [առաջարկութիւնն], որպէս՝ Սոկրատէս ընթանայ, Արիստոտէլ ընթանայ, յայսպէս եւ այլոցն, ապա ուրեմն ամէն մարդ ընթանայ» (անդ) — "Inductio est progressus a particularibus ad universale. Ut Sortes currit, Plato currit, [Cicero currit,] et sic de singulis ergo omnis homo currit" (անդ): «Իսկ ի էթիմեմայն է հաւաքաբանութիւն անկատար, յորժամ եղեալ մի առաջարկութեամբ միայն եզրակայանայ շտապական եզրակացութիւն, որպէս այս՝ ամէն կենդանի ընթանայ, ապա ուրեմն մարդիկ ընթանան» (ՄՄ 2382, 343բ, 345ա) — "Entimema est sillogismus imperfectus, idest oratio in qua non omnibus antea positis propositionibus infertur festinata conclusio. Ut 'omne animal currit ergo omnis homo currit'" (անդ): «[Դ տեսակ արգումենթասիին է] գաղափարն, որ է այս՝ յորժամ միով մասնականաւն հաւաստի միւս այլ մասնականն վասն նմանութեան ինչ, որ գտանի ի նոսին: Զոր օրինակ՝ աթենացոց պատերազմել ընդ թեբայեցիսն չար է, ապա ուրեմն թեբայեցոցն պատերազմել ընդ ֆօնթայեցոցն չար է, վասն զի են սահմանակիցք եւ դրացիք, իսկ դրացեացն պատերազմել ընդ իրեար, չար է» (ՄՄ 2382, 345ա) — "Exemplum est quando per unum particulare probatur aliud particulare propter simile repertum in ipsis. Ut 'Legionenses pugnare contra Astoricenses est malum; ergo Astoricenses pugnare contra Zamorenses est malum'; utrumque enim est affines contra affines pugnare" (P. H., TV, 58):

Եւրոպական սխոլաստիկայի այլ ժողովածուներում "argumentum"-ի, "argumentatio"-ի եւ սրա տեսակների նկարագրությունը սովորաբար դրվում է "De sillogismis" վերնագրի տակ. հիշատակելով այս փաստը՝ Լ. դե Ռիչկը ուշագրավ է համարում Պետրոս Իսպանացու կատարած վերախմբագրումը, որը շեղվում է նաեւ հիմք աղբյուրից⁴: Այդ ինքնուրույն դասակարգումը, որ փոխառել է Բարդուղիմեոսը, կարելի է համարել նաեւ «Դիալեկտիկայի» նորույթներից մեկը հայկական տրամաբանություն մեջ:

Փաստարկում կառուցելու պարագաները, յայսպէս կոչված՝ «տեղերը», դասակարգվում են ըստ գոյին՝ "substantia"-ին առարկությամբ ստորոգվող հատկանիշի բնույթի (էական, պատահական կամ երկակի) եւ լինում են «ներքին», «արտաքին», «միջին» (ՄՄ 2382, 346բ). "intrinsecum", "extrinsecum", "medium" (P. H., TV, 59): Սահմանումները՝

«Արդ ներքին տեղին է, յորժամ առարկութիւնն առեալ լինի ի յայնց սահմանաց, որ են ի գոյացութենէ իրին, յայնժամ առեալ լինի

⁴ Տե՛ս անդ, էջ XCII–XCIII:

առարկութիւնն ի սահմանէն» (անդ) — "Locus intrinsecus est quando sumitur argumentum ab eis que sunt de substantia rei, ut a diffinitione" (անդ): «Այլ տեղի արտաքին է, յորժամ առեալ լինի առարկութիւնն ի սահմանացն յայն, որ ամենեւին որոշեալք են ի գոյացութենէ իրին, որպէս [յորժամ առեալ լինի առարկութիւնն] ի հակակայիցն, յորժամ խնդրի, թէ Սոկրատէս ոչ է սպիտակ, եւ առարկի այսպէս՝ Սոկրատէս է սեաւ, ապա ուրեմն Սոկրատէս ոչ է սպիտակ» (անդ) — "Locus extrinsecus est quando sumitur argumentum ab eis que omnino separata sunt a substantia rei, ut ab oppositis; sicut si queratur utrum Sortes sit albus et terminetur sic: 'Sortes est niger; ergo non est albus'" (անդ): «Իսկ միջին տեղին է, յորժամ առեալ լինի առարկութիւնն ի սահմանացն յայն, որ ի կողմանէ մի են, նոյն ըստ իրին, եւ յայլ կողմանէ զանազանին, որպէս թէ խնդրեսցի այսպէս՝ արդարութիւնն է բարի, եւ հաւաստի այսպիսի առարկութեամբ՝ արդարն է բարի, ապա ուրեմն արդարութիւնն է բարի» (անդ) — "Locus medius est quando sumitur argumentum ab eis que partim conveniunt [cum terminis in questione posit] et partim differunt ab eis, [sicut est in univoco et denominativo, que dicuntur coniugata]. Ut si queratur utrum iustitia sit bona, et terminetur sic: 'iustum est bonum; ergo iustitia est bona'" (անդ):

Հետագա ամբողջ շարադրանքը սրանց զանազան տեղայնացումներով կառուցված փաստարկումների նկարագրությունն է:

Ներքին «տեղեր»։ «Արդ բաժանի ներքին տեղին ի յբ. տեսակս. ա. կոչի տեղի ի գոյացութենէ, բ. կոչի տեղի ի յայնցանէ, որ հետեւին գոյացութեանն» (ՄՄ 2382, 348ա) — "Locus intrinsecus dividitur per locum a substantia et per locum a concomitantibus substantiam" (P. H., TV, 60):

ա. «Տեղի ի գոյացութենէ». "Locus a substantia": Տեսակները՝ 1) «Տեղի ի սահմանէն է համեմատութիւն սահմանին առ սահմանելին» (անդ) — "Locus a diffinitione est habitudo diffinitionis ad diffinitum" (անդ): 2) "Locus a diffinito"-ն, որ Պետրոս Իսպանացու դասակարգման մեջ երկրորդն է (P. H., TV, 61), Բարդուղիմեոսը հիմնական տեսակների մեջ չի նշում, սակայն մեկնաբանում է նախորդի հարաբերությամբ. «Յորժամ սահմանն հաւաստէ զսահմանելին, կոչի տեղի ի սահմանէն, որպէս այս՝ կենդանի բանաւոր մահկանացուն ընթանայ, ապա ուրեմն մարդն ընթանայ. իսկ թէ յորժամ սահմանելին հաւաստէ զսահմանն, կոչի տեղի ի սահմանելոյն, որպէս այս՝ մարդն ընթանայ, ապա ուրեմն կենդանի բանաւոր մահկանացուն ընթանայ» (ՄՄ 2382, 348բ) — "Locus a diffinito est habitudo diffiniti ad diffinitionem.... ut 'homo currit; ergo animal rationale et mortale currit'" (անդ):

3) "Locus a descriptione"-ի դիմաց Բարդուղիմեոսը դնում է «տեղի ի ստորոգութենէն» եւ նկարագրում նույն հատկանիշներով ու օրինակներով. «ի ստորագրութիւնն դնի մի գոյացական եւ այլքն պատահականք, այսինքն՝ սեռն եւ յատուկն» (անդ). "descriptio est oratio constans ex genere et proprio" (անդ), «կենդանի ծիծաղական». 'animal risibile' եւն: 4) «Տեղի ի մեկնութենէ անուանն է համեմատութիւն ի մեկնութենէն առ մեկնեալն» (ՄՄ՝ 2382, 350ա) — "Locus a nominis interpretatione est habitudo interpretationis ad interpretatum" (P. H., TV, 62):

բ. «Տեղի ի յայնցանէ, որ հետեւին գոյացութեանն». "Locus a concomitantibus substantiam": Տեսակաները՝ 1) «Տեղի ի բոլորէ», որ տրված է ենթատեսականերով. «Ընդհանրական բոլոր է այն, որ է վերնագոյն եւ գոյացական» (ՄՄ՝ 2382, 351ա) — "Totum universale, [ut hic sumitur,] est superius et substantiale" (P. H., TV, 63): «Տեղի ի տեսակէ կամ ի յենթակայական մասնէ է համեմատութիւն տեսակին առ սեռն եւ կամ մասինն առ բոլորն» (ՄՄ՝ 2382, 351ա, 350բ) — "Locus a specie sive a parte subiectiva est habitude ipsius ad suum genus sive ad suum totum" (P. H., TV, 64): «Ամբողջական բոլորն է, որ է բաղադրեալ ի մասանցն ունողացն զքանակութիւն, [որպէս տունն է ամբողջական բոլոր բաղադրեալ ի հիմանց եւ յորմոց եւ յառաստաղաց,] եւ իւրաքանչիւր մասն նորին կոչի ամբողջական [մասն]» (անդ) — "Totum integrale est quod est compositum ex partibus habentibus quantitatem et pars eius dicitur integralis" (անդ): «Քանակական բոլորն է ընդհանրական, առեալ ընդհանրականապէս, որպէս թէ՛ ամէն մարդ [կամ ամէն կենդանի]» (ՄՄ՝ 2382, 352ա) — "Totum in quantitate est universale sumptum universaliter, ut 'omnis homo', ['nullus homo']" (անդ): «Կերպական բոլորն է ընդհանրական առեալ առանց յաւելուածոյ» (ՄՄ՝ 2382, 351բ) — "Totum in modo est ipsum universale sumptum sine determinatione" (P. H., TV, 66): «Տեղական բոլորն է ասութիւն նշանակող զամենայն տեղիս մակբայականաբար, որպէս այս՝ յամենայն տեղի» (ՄՄ՝ 2382, 352բ) — "Totum in loco est dictio comprehendens omnem locum adverbialiter, ut 'ubique'" (անդ): «Ժամանակական բոլորն է ասութիւն նշանակող պարունակողական մակբայականաբար, որպէս է՝ միշտ եւ ոչ երբէք» (անդ) — "Totum in tempore est dictio comprehendens [omne tempus] adverbialiter, ut 'semper' et 'numquam'" (անդ): 2) «Պատճառն է, յորոց լինելութիւնն հետեւի այլ» (ՄՄ՝ 2382, 354ա) — "Causa est ad cuius esse sequitur aliud secundum naturam" (P. H., TV, 67): 3) «Իսկ ի ծննդէնէ ելումն ի յոչ լինելութենէն առ լինելութիւնն» (ՄՄ՝ 2382, 356ա) — "Generatio est exitus a

non esse in esse" (P. H., TV, 69): 4) «Արդ ապականութիւն է ելումն ի լինելութենէն առ ոչ լինելութիւն» (ՄՄ 2382, 355բ) — "Corruptio est egressus ab esse in non esse" (անդ): 5) «Արդ ի կիր առնուլն ըստ որում աստ առնի, է ներգործութիւն իրին եւ կամ զիր ինչ ի կիր առնուլ, որպէս [ի կիր առնուլ] տապարին է հատանելն եւ [կիրառնութիւն] ձիոյն է ձիաւորելն» (ՄՄ 2382, 356բ) — "Usus, ut hic sumitur, est operatio rei sive exercitium ipsius, ut securis secare et equi equitare" (P. H., TV, 70): 6) «Արդ հասարակաբար պատահմունքն կրկին կերպիւ ասին: Նախ յորժամ պատահմունքն երբեմն համեմատին միմեանց եւ երբեմն ոչ, որպէս ի զարդարելոյն հետեւի երբեմն պոռնկիլ, [նմանապէս եւ ի գնալուն ի գիշերի երբեմն հետեւի պոռնկութիւնն եւ երբեմն ոչ]: Արդ ի յայսպիսի պատահմանցս ոչ առեալ լինի տրամաբանական տեղին, այլ սօֆեսթիական տեղին: Բայց են եւ այլ պատահմունք, որ միշտ համահետեւին միմեանց, որպէս զղջանալոյն հետեւի մեղանշեալն» (ՄՄ 2382, 357ա) — "Communiter accidentia sumuntur dupliciter. Quedam enim sunt que aliquando se concomitantur et aliquando non, ut comptus et adulter; et ab hiis non sumitur locus dialecticus, sed sophisticus. Alia autem sunt quorum alterum semper sequitur alterum, ut penitere sequitur deliquisse" (անդ):

Արտաքին «տեղեր»: «Եւ արդ արտաքին տեղին բաժանի ի յ-ը. ա. է տեղի հակակայական, բ. ի մեծագունէն, գ. ի փոքրագունէն, դ. ի նմանութենէն, ե. ի յարմարութենէ, զ. ի փոխադրութենէ, է. ի դատմանէ, ը. ի դիսփարաթէն⁵» (ՄՄ 2382, 358ա) — "Locorum extrinsecorum alius ab oppositis, alius a maiori, alius a minori, alius a simili, alius a proportionem, alius a transsumptionem, alius ab auctoritate" (P. H., TV, 71):

ա. «Տեղի ի հակակայէ». "Locus ab oppositis": Տեսակաները՝ 1) «Ա. տեղին է ի յառնչական հակակայէն, եւ տեղիս այս է համեմատութիւն միոյ առնչականի առ միւսն» (ՄՄ 2382, 358ա) — "Locus a relative oppositis est habitudo unius correlativorum ad alterum" (P. H., TV, 71): 2) «Իսկ տեղի ներհակացն է համեմատութիւն միոյ ներհակին առ միւսն» (ՄՄ 2382, 357բ) — "Locus a contrariis est habitudo unius contrariorum ad reliquum" (P. H., TV, 72): 3) «Գ տեղին է ի պակասական հակակայիցն, եւ է համեմատութիւն պակասութեանն առ ունակութիւնն, եւ կամ ունակութեանն առ պակասութիւնն» (ՄՄ 2382, 359ա) — "Locus a privative oppositis est habitudo privationis ad habitum vel habitus ad privationem" (անդ): 4) «Տեղին ի հակասական հակակայիցն» — "locus a contradictione oppositis". սրա սահմանումը, շեղվելով

⁵ Այս հավելյալ տեսակի մասին տե՛ս ստորեւ՝ ը. կետ:

սովորական կաղապարից (տեղի.... է համեմատութիւն...., առ /locus.... est habitudo.... ad), տրված է ըստ Արիստոտելի (հմմտ.՝ ՄՄ 2382, 358բ, 360ա, P. H., TV, 73):

բ. «Տեղի ի մեծագունէ»։ "Locus a maiori": «Արդ բ. տեղին, որ ի մեծագունէն, է համեմատութիւն մեծագունին առ ի փոքրագոյնն, եւ է միշտ բացասական [եւ ոչ երբեք ստոր[աս]ական]: Զոր օրինակ՝ թագաւորն ոչ կարէ առնուլ զքաղաքն, ապա ուրեմն եւ ոչ զինուորն» (ՄՄ 2382, 360ա) — "Locus a maiori est habitudo maioris ad minus. Et est semper destructivus. Ut 'rex non potest expugnare castrum; ergo nec miles'" (անդ):

գ. «Տեղի ի փոքրագունէ»։ "Locus a minori": «Գ. տեղին է ի փոքրագունէն, եւ է [միշտ] ստորասական, որպէս թէ՛ զինուորն կարէ առնուլ զամուրն, ապա ուրեմն եւ թագաւորն» (ՄՄ 2382, 359բ) — "Locus a minori est [habitudo minoris ad maius. Et] est constructivus. Ut 'miles potest expugnare castrum; ergo et rex'" (անդ):

դ. «Տեղի ի համանմանէ»։ "Locus a simili": «Դ. տեղին է ի համանմանէն, եւ այսպիսի տեղիս է համեմատութիւն միոյ նմանոյ առ միւսն այլ համանմանն» (անդ) — "Locus a simili est habitudo unius similis ad reliquum" (անդ):

ե. «Տեղի ի յարմարութենէ»։ "Locus a proportione": «Արդ տեղի ի յարմարութենէ է համեմատութիւն միոյ յարմարականին առ միւսն» (ՄՄ 2382, 361ա) — "Locus a proportione est habitudo unius proportionalium ad reliquum" (P. H., TV, 74):

զ. «Տեղի ի փոխադրութենէ»։ "Locus a transsumptione": Համընկնումը հիմնականում իմաստային է, ընդ որում՝ առնչվում է լատիներեն եզրի հավելյալ բացատրությանը. «Արդ փոխադրութիւն է այն, յորժամ անուն ինչ է մութն եւ անծանօթ, եւ թողեալ զայն առեալ լինի ի տեղի այնմ, այլ անուն առեալ ծանօթ, որպէս յորժամ պարտի հաւաստել թէ փիլիսոփոսն ոչ նախանձի, իսկ փիլիսոփոսն անուն լինի անծանօթ ի պատասխանողէն, պարտի ի տեղի փիլիսոփային առնուլ զանունս այս, որպէս զիմաստուն, որ է առաւել ծանօթ» (անդ) — "Est autem alia transsumptio quando sumitur nomen unum magis notum pro alio nomine minus noto. Ut si debeat probari quod philosophus non invidet et fiat transsumptio ad hoc scilicet 'sapiens non invidet'" (P. H., TV, 75):

է. «Տեղի ի դատմանէ»։ "Locus ab auctoritate": Հայերեն սահմանումը, թեեւ ոչ բառացի, ձեւակերպում է բնագրի նույն հասկացությունը եւ բացատրվում նույն օրինակով. «է. տեղին է ի դատմանէ, իսկ արդ իրաւունքն

որպէս աստ առեալ լինի է հասարակ, ըստ որում իւրաքանչիւր ոք իմաստուն կարի քաջ դատէ իւրով գիտութեամբն» (ՄՄ 2382, 360բ) — "Auctoritas, ut hic sumitur, est iudicium sapientis in sua scientia" (անդ):⁶

ը. «Տեղի ի դիսփարաթէ» տեսակը բացակայում է Իսպանացու քննական տեքստում, դրա բնագրային օրինակը "locus a disparatis", իբրեւ հետագա ընդմիջարկություն⁶, նշված է տողատակում (P. H., TV, 73):

Միջին «տեղեր»։ «Արդ միջին տեղին բաժանի յերիս. ա. է տեղի ի հոլովմանց, բ. ի զուգելոցն, գ. ի բաժանէ» (ՄՄ 2382, 363ա) — "Locorum mediorum alius a coniugatis, alius a casibus, alius a divisione" (P. H., TV, 76):

ա. «Տեղի ի հոլովմանց». "Locus a casibus": «Արդ տեղին ի հոլովմանց է համեմատութիւն միոյ հոլովոյն առ միւս հոլովն, որպէս այս՝ որ արդար է, բարի է, ապա ուրեմն որ արդարապէս կու լինի, բարեպէս կու լինի, եւ անդրադարձեալ» (ՄՄ 2382, 362բ) — "Locus a casibus est habitudo unius casus ad alium casum. Ut 'quod iustum est, bonum est; ergo quod iuste fit, et bene fit', et econverso" (անդ):

բ. «Տեղի ի զուգելոց». "Locus a coniugatis": «Ուստի է տեղին ի զուգելոյն.... որ ինչ պատշաճի զուգակցելոյն պատշաճի եւ միւսոյն» (անդ), համընկնումը հիմնականում իմաստային է. "Locus a coniugatis est habitudo unius coniugatorum ad reliquum" (անդ):

գ. «Տեղի ի բաժանմանէ». "Locus a divisione": «Արդ տեղին, որ ի բաժանմանէ, է համեմատութիւն միոյ բաժանողին առ միւսն» (ՄՄ 2382, 364ա) — "Locus a divisione est habitudo unius dividendum ad alterum" (P. H., TV, 77):

Բ. «Դիալեկտիկայի» ոչ անմիջական եւ հարակից աղբյուրները:

Պետրոս Իսպանացին հետեւում է տրամաբանական դպրոցի այսպես կոչված փարիզյան ավանդույթին, որ ամփոփված է երկու ձեռագրում՝ մեկը պահվում է Փարիզում, մյուսը՝ Լոնդոնում. "Summulae logicales"-ի I-V եւ VII տրակտատները ընդօրինակված են փարիզյան ձեռագրի հարցարան մեկնությունից⁷: Սրանց հիմքում, ներառյալ այն չորս տրակտատների, որոնցից օգտվել է Բարդուղիմեոսը, արիստոտելյան-բոեթիուսյան տրամաբանությունն է.

⁶ Քննելով Պ. Իսպանացուն վերագրվող մի ձեռագիր՝ Լ. դե Ռիլը ցույց տալու համար, որ այն առնչվում է ուշ շրջանի՝ ԺԵ դ. խմբագրության, իբրեւ ընդմիջարկության օրինակ՝ նշում է նաեւ "locus a disparatis"-ը (տես անդ, էջ LXIII-IV), ինչը սակայն Բարդուղիմեոսի ձեռագրի (ԺԴ. դ.) տվյալներով չի հաստատվում:

⁷ Տես անդ, էջ LXX-LXXI, LXXXIV:

I տրակտատ՝ "De introductionibus". Բոեթիոս, "De syllogismis categoricis I" («Կատեգորիկ սիլլոգիզմների մասին»), "De differentiis topicis" («Տեղերի տարբերությունների մասին»), "De hypotheticis syllogismis" («Հիպոթետիկ սիլլոգիզմների մասին»), "Commentarium in librum Aristotelis Peri hermeneias" («Մեկնություններ Արիստոտելի «Մեկնության մասին» գրքի վերաբերյալ»),

IV տրակտատ՝ "De sillogismis". Բոեթիոս, "De syllogismis categoricis II", մասամբ՝ Արիստոտելի "Analytica Priora" («Առաջին անալիտիկաներ»), մենմոնիկական հնարքները, ինչպես նշվեց, ներմուծվել են ուշ շրջանում,

V տրակտատ՝ "De locis". Բոեթիոս, "De differentiis topicis, I, II" որոշ հավելումներով Արիստոտելի "Topica",

VII տրակտատ՝ "De fallaciis". Ենթադրաբար փարիզյան հարցարան-մեկնություն, մասամբ առնչվում է Թովմա Աքվինացու համանուն տրակտատին⁸:

Սրանք կարելի է համարել նաեւ «Դիալեկտիկայի» անուղղակի՝ նախնական աղբյուրները՝ փոխանցված "Summulae logicales"-ի միջոցով: Այդ եւս վկայում նյութի մատուցման եւ ձեւակերպումների որոշ ընդհանրություններ, օրինակ՝ վերելում հիշված "argumentatio"-ն Բարդուղիմոսը սահմանել է՝ հղում անելով Բոեթիոսին, սակայն լրացուցիչ բացատրությունից երեւում է, որ օգտվել է միջնորդ տեքստից, հմմտ. «Իսկ արգումենթասիոն, այսպէս սահմանի ի Բոէսիոսէ, արգումենթասիո է ծաւալումն արգումենթին բանիւ, այսինքն թէ՛ արգումենթասիո է բան ծաւալող զառարկութիւնն (այս եւ հաջորդը ընդծումը՝ S. U.)» (ՄՄ 2382, 344ա) — "Argumentatio est argumenti per orationem explicatio, idest oratio explicans argumentum" (P. H., TV, 55), Բոեթիոսի սահմանման մեջ այդ հավելումը բացակայում է. "Argumentatio est per orationem argumenti explicatio" (De differentiis topicis⁹, II, 1183A): "Argumentatio"-ի տեսակները եւս «Դիալեկտիկայում» ներկայացված են՝ ըստ առաջնային աղբյուրների. «Արդ բաժանեալ Արիստոտէլ եւ Բոէսիոս զարգումենթասիոնն ի դ. տեսակս. ա. տեսակն է հաւաքաբանութիւն, բ. ինդօքսիո, գ. անթիմեմա, դ. է գաղափարն» (ՄՄ 2283, 344ա), բայց առաջին տեսակը՝ սիլլոգիզմը, սահմանված չէ. «Իսկ թէ զինչ է սահման հաւաքաբանութեան, ասացաւ ի ճառս հաւաքաբանութեանն» (անդ), այդպէս է նաեւ "Summulae logicales"-ում, հմմտ.՝ "Argumentationis quatuor sunt species:

⁸ Տե՛ս անդ, էջ LXXXIX–XCV:

⁹ Տե՛ս http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0480-0524,_Boethius,_De_Differentiis_Topics,_LT.pdf:

sillogismus, inductio, entimema, exemplum. Diffinitio sillogismi data est prius" (P. H., TV, 56): Այնինչ *Բոեթիուսի դասակարգման մեջ նախ տրված են* "argumentatio"-ի *երկու սեռային հասկացությունները*. "Huius autem species duae sunt, una quae syllogismus, altera quae uocatur inductio" (անդ), *ապա միայն հետագա շարադրանքում՝ իբրեւ մասնավոր տեսակներ՝ "enthymema"-ն եւ "exemplum"-ը (անդ, 1184B), ընդ որում՝ նաեւ տրված է սիլլոգիզմի սահմանումը:*

Միեւնույն ժամանակ հավանական են նաեւ ինքնուրույն հղումները: Այսպես, «քաթեգորիկայի» տեսակները՝ ըստ ճշմարիտ կամ սուտ լինելու, Բարդուղիմեոսը միմյանց հարաբերում է Բոեթիուսի հետեւողությունմբ՝ մասամբ բառացի. «Եւ դարձեալ ասացաւ (=Rursus dictum est), զի ընթաներհակքն (=quod subcontrariae), որք են մասնաւոր ստորասական եւ մասնաւոր բացասական (=quae particulares affirmatiuae et negatiuae sunt), կարեն համանգամայն գոլ ճշմարիտ (=simul uerae esse possunt)....», շարունակությունյան մեջ առանձին հատվածներ հավելլալ մեկնաբանված են. «այլ ոչ երբէք կարեն համանգամայն գոլ սուտ, իսկ երբեմն բաժանեն զսուտն եւ զճշմարիտն, [վասն զի թէ մինն է ճշմարիտ, մինն է սուտ]: Նմանապէս ասելի է յանորոշակից, վասն զի [անորոշակիքն երբեմն կարեն գոլ համանգամայն ճշմարիտ, որպէս՝ մարդ է սպիտակ, մարդ ոչ է սպիտակ, երկոքինն են ճշմարիտ, բայց ոչ երբէք կարեն գոլ համանգամայն սուտ, այլ երբեմն] բաժանէն զճշմարիտն եւ զսուտն» — "diuidere etiam uerum falsumque ualent, simul uero falsae esse non posse. Hoc idem in indefinitis propositionibus exspectandum est. Nam diuidunt inter se uerum falsumque", *օրինակները եւս նույնանում են*. «որպէս՝ մարդ է երկոտանի, ճշմարիտ է, եւ մարդ ոչ է երկոտանի, է սուտ, եւ թէ մարդ է չորքոտանի, է սուտ, եւ մարդ ոչ է չորքոտանի, է ճշմարիտ» — "Homo bipes est uera est; Homo bipes non est falsa est, et item: Homo quadrupes est falsa est; Homo quadrupes non est uera est" (*հմմտ.*՝ ՄՄ 69, 286բ-287ա. De syllogismo categorico¹⁰, L.1, 803A-B) *են:*

Այլ օրինակներ. Բարդուղիմեոսը փաստարկման «տեղը» սահմանում է՝ հղում անելով Մարկոս Տուլլիոս Կիկերոյին՝ ինչպես Բոեթիուսը, հմմտ.՝ «Արդ տեղին Թուլիոս փիլիսոփոսն սահմանեաց այսպէս. տեղին է աթոռ առարկութեանն» (ՄՄ 2382, 347ա) — "Locus namque est (ut M. Tullio placet) sedes argumenti" (De differentiis topicis, II, 1185B): *Կամ՝ «բանի» հատկանիշների նկարագրությունյան մեջ «ըստ կամաց ձայնը»*

¹⁰ Տե՛ս [www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0480-0524,_Boethius,_De_Syllogismo_Categorico_\[Forma_1\],_LT.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0480-0524,_Boethius,_De_Syllogismo_Categorico_[Forma_1],_LT.pdf):

«բնականաբար ձայնին» հակադրելիս, մեջբերում է Պլատոնի եւ Արիստոտելի հակառակ պնդումները. «Պլատոնն ասաց թէ բանն բնականաբար նշանակէ, իսկ Արիստոտէլ ընդդէմ խօսի Պլատոնի, ասելով թէ բանն ոչ նշանակէ բնականաբար, այլ մանաւանդ ըստ կամաց» (ՄՄ 69, 279ա). նույն առնչությամբ նույնպիսի զուգահեռ կա Բոեթիուսի "Commentarii in librum Aristotelis Peri hermeneias" աշխատության մեջ. "Plato nomina naturalia esse constituit... Aristoteles autem dicit non secundum naturam esse orationem sed secundum placitum"¹¹ Էւն:

Բարդուղիմեոսը, լինելով Թովմա Աքվինացու աշակերտը եւ նրա փիլիսոփայության թոմիզմի հետեւորդ, ջանացել է այդ ուսմունքը ճանաչելի դարձնել հայկական միջավայրում¹². նույնպիսի հետեւողականություն սպասելի էր նաեւ տրամաբանության պարագայում: Աքվինացու կորպուսում կա մի համառոտ աշխատություն, ըստ երեւույթին՝ պատահիկ, որ կոչվում է "De propositionibus modalibus"¹³: Մոդալական դատողությունների այս շարադրանքը գրեթե ամբողջությամբ արտացոլված է «Դիալեկտիկայի» առաջին մասում. «Եւ վասն զի եղանակաւ նախադասութիւն յեղանակէն անուանի, վասն այսոցիկ առ ի ճանաչել զեղանակաւ նախադասութիւն, պիտոյ է նախ ճանաչել զեղանակն, թէ զի՞նչ է» (ՄՄ 69, 294ա) — "Quia propositio modalis a modo dicitur, ad sciendum quid sit propositio modalis, oportet prius scire quid sit modus" (անդ): «Եղանակն է տարրորոշումն իրին, որ կարէ գալ յարանուամբ, եւ տարրորոշէ զենթակայն, որպէս յորժամ ասի՝ մարդ սպիտակ [ընթանայ, մարդն է ենթակայ, եւ սպիտակն է յարանուն, որ տարրորոշէ զմարդն], կամ կարէ լինել տարրորոշումն մակբային, որ տարրորոշէ զբայն, յորժամ ասի Սոկրատէս ընթանայ արագապէս....» (անդ) — "Est autem modus determinatio adiacens rei, quae quidem fit per adiectionem nominis adiectivi, quod determinat substantivum, ut cum dicitur homo est albus, vel per adverbium, quod determinat verbum, ut homo currit bene" (անդ): Քանի որ տարրորոշումը եղանակների հատկությունն է, ճշմարիտն ու սուտը ի հայտ են գալիս նրանցով կազմված կշռադատության ձեւերում. «Նախ վասն զի ճշմարիտն եւ սուտն երեւին, թէ ոչինչ յաւելուն ի վերայ նախադասութեան գոլոյն, [վասն զի իւրաքանչիւր նախադասութիւն գոլոյն նշանակէ զճշմարիտն եւ զսուտն,] քանզի զնոյն նշանակէ, յորժամ

¹¹ Anicii Manlii Severini Boetii Commentarii in librum Aristotelis Peri hermeneias, recensuit Carolus Meiser, Lipsiae, 1877, L1, p.70.

¹² Տե՛ս С. АРЕВШАТЯН, անդ, էջ 31-32:

¹³ Տե՛ս www.corpusthomicum.org/dpp.html:

ասէ Սոկրատայ ընթանալն է սուտ, Սոկրատէս կու ընթանայ, Սոկրատայ ընթանալն է ճշմարիտ, իսկ դ. եղանակքն, [այսինքն՝ կարելին, ներընդունականն, անկարելին եւ հարկաւորն,] յատկապէս առնեն եղանակս նախադասութիւն, [վասն զի դ. եղանակս այս ոչ միայն զբաղադրութիւն ենթակային տարորոշեն առ ստորոգեալն այլ եւ յաւելուն իր ինչ ի վերայ նախադասութեանց գոլոյն], զի ոչ զնոյն նշանակէ՝ ասելով Սոկրատէս կու ընթանայ, եւ ասելով Սոկրատայ ընթանալն է կարելի կամ հարկաւոր» (ՄՄ 69, 294բ-295բ) — "Verum autem et falsum nihil addunt supra significationes propositionum de inesse: idem enim significatur cum dicitur Socrates non currit et Socrates currere est falsum, et Socrates currit, et Socrates currere est verum. Quod non contingit de aliis quatuor modis, quia non idem significatur cum dicitur Socrates currit et Socrates currere est possibile" (անդ): Տարորոշիչ հատկությունն իրացվում է դատողության մեջ, ուստի ցույց է տրված, թե որեւէ եղանակ դատողական ինչ հարաբերություն է ենթադրում, եւ ըստ այդմ՝ դատողություններն ինչպիսի եղանակավորմամբ են օժտված. «Դարձեալ գիտելի է, զի [եղանակս այս] հարկաւոր նմանութիւն ունի ընթհանուր ստորասական նշանին, վասն զի որ ինչ հարկաւոր է գոլ, է միշտ. իսկ [այս եղանակս] անկարելի ունի նմանութիւն բացասական ընթհանուր նշանին, վասն զի այն որ է անկարելի, ոչ երբեք է: Իսկ [այս եղանակքս] ներընդունական եւ կարելի նմանութիւն ունին մասնաւոր նշանին, վասն զի որ ինչ կարելի է եւ ներընդունական, երբեմն է եւ երբեմն ոչ է: Վասն այսոցիկ հարկաւոր է գոլ, եւ անկարելի գոլ ներկհակք են, իսկ կարելի է գոլ եւ կարելի է ոչ գոլ ենթաներհակք են, իսկ հարկաւոր է գոլ, եւ կարելի է ոչ գոլ հակասականք են, ըստ նմին օրինակի՝ անկարելի է գոլ, եւ կարելի է ոչ գոլ [հակասականք են], իսկ հարկաւոր է գոլ եւ կարելի է գոլ ընդմիմիամբք են, ըստ նմին օրինակի՝ անկարելի է գոլ եւ կարելի է ոչ գոլ [ընդմիմիեամբք են], որպէս յայտնի է ի նկարեալ ձեւս» (ՄՄ 69, 296բ) — "Attendendum est autem quod necessarium habet similitudinem cum signo universali affirmativo, quia quod necesse est esse, semper est; impossibile cum signo universali negativo, quia quod est impossibile esse, nunquam est. Contingens vero et possibile similitudinem habent cum signo particulari: quia quod est contingens et possibile, quandoque est, quandoque non est. Et ideo necesse est esse et impossibile est esse sunt contrariae; et possibile est esse et possibile est non esse subcontrariae; necesse est esse et possibile est esse subalternantur, et similiter impossibile est esse et possibile est non esse; sed necesse est esse et possibile est non esse contradictorianatur, similiter impossibile est esse et

possibile est esse, ut patet in sequenti figura" (անդ). ընդ որում՝ հիշատակված պատկերները երկու տեքստերում էլ բացակայում են:

Այս շարադրանքը, սակայն, երբեմն ընդմիջվում է հատվածներով, որոնք քաղված են "Summulae logicae"-ից, օր.՝ մոդալական դատողությունների տարբերակումը բացասության հատկանիշով. «...զի են դ. եղանակք, վասն այն եղանակաւոր նախադասութիւնքն են վեշտասան: Որզան՝ եղանակս այս որ է կարելի, թէ առեալ լինի առանց բացասութեան, առնէ առաջին առաջարկութիւն, որպէս՝ Սոկրատայ ընթանալն է կարելի: Իսկ թէ առեալ լինի բացասութեամբն եղեալ առ բայն, առնէ բ. նախադասութիւն, որպէս՝ Սոկրատայ ոչ ընթանալն է կարելի: Իսկ թէ առեալ լինի բացասութեամբն եղեալ առ եղանակն, առնէ գ. նախադասութիւն, որպէս՝ Սոկրատայ ընթանալն ոչ է կարելի: Իսկ թէ առեալ լինի մի բացասութեամբ՝ նախ դնելով առ բայն եւ միւսն առ եղանակն, առնէ դ. նախադասութիւն, որպէս՝ Սոկրատայ ոչ ընթանալն ոչ է կարելի» (ՄՄ՝ 69, 296ա) — "...cum modi sint quatuor, propositiones erunt quater quatuor et sic sunt sedecim. Verbi gratia, modus qui est 'possibile', si sumatur sine negatione, facit propositionem unam, ut 'Sortem currere est possibile'. Si sumatur cum negatione preposita ad verbum, facit alteram, ut 'Sortem non currere est possibile'. Tertia autem propositio sumitur negatione posita ad modum, ut 'Sortem currere non est possibile'. Quarta vero propositio sumitur una negatione posita ad verbum et alia ad modum, ut 'Sortem non currere non est possibile'" (P. H., TI,13):

«Դիալեկտիկան», որի մեջ երկրորդաբար քննարկվում են քերականական հասկացություններ, առնչվում է նաեւ լատին քերական Պրիսցիանուսի աշխատությանը՝ "Institutiones grammaticae" («Քերականական ուսմունքներ»): Հունական քերականության "sincathegoremata" հասկացությունը, որ բնութագրում է ոչ լիմաստ խոսքի մասերը, լատինացրել է Պրիսցիանուսը, իսկ հետագայում՝ ԺԳ դարից դիտարկվել է սխոլաստիկայի մեջ, համանուն տրակտատներ են գրել Ուիլյամ Շերվուդը եւ Պետրոս Իսպանացին: «Դիալեկտիկայում» այդ հատվածը մեջբերված է Պրիսցիանուսից, սակայն ոչ ուղղակիորեն, աղբյուրը "Summulae logicae"-ն է, հմմտ.՝

"Partes igitur orationis sunt secundum dialecticos duae, nomen et verbum, [quia hae solae etiam per se conjunctae plenam faciunt orationem], alias autem partes 'sincathegoremata', hoc est consignificantia appellabant"¹⁴,

¹⁴ Prisciani Institutionum Grammaticarum Libri I–XII, ex recensione Martini Hertzii, Lipsiae, 1859, p. 55.

"Et sciendum est quod dialecticus ponit duas partes orationis tantum, scilicet nomen et verbum, alias vero partes appellat sincathegoremata, idest consignificativa" (P.H.,TI,2-3),

«Իսկ գիտելի է, զի դիալեթիկոսն դնէ միայն բ. մասունս բանին, այսինքն՝ անուն եւ բայ, [իսկ քերթօղն դնէ որպէս մասն, իսկ դիալեթիկոսն] զայլ զմասունսն կոչէ սինքաթէզրամաթայ, որ է առնշանական» (ՄՄ 69, 276ա-բ, 278բ). հայերեն տեքստում տերմինը տառադարձված է մասամբ սխալ՝ "sincathegoremata" — «սինքաթէզրամաթայ»:

Ամփոփենք. Բարդուղիմեոս Մարաղացու աշխատության չորս մասերը կազմված են՝ ըստ "Summulae logicales"-ի համանուն չորս տրակտատների, սակայն սրանցով «Դիալեկտիկայի» նյութը չի սպառվում. տրակտատները ծառայել են որպես հիմք, կաղապար եւ լրացվել բազմաթիվ մանրամասներով, հավանաբար նաեւ ինքնուրույն մեկնություններով: Այնուամենայնիվ, երկի բացառիկությունը որոշելիս, պետք է նկատի առնել, որ նրա ֆորմալ ելակետը այն տրակտատներն են, որոնք վերաբերում են հին եւ նոր ("logica vetus" եւ "logica nova")՝ արիստոտելյան-բոեթիկոսյան տրամաբանությանը եւ դրա հետագա հավելումներին սխոլաստիկայի շրջանում, մինչդեռ տերմինիզմը ներկայացնող հաջորդ, այսպես կոչված, մոդեռն տրակտատները¹⁵ առանձնաբար քննված չեն «Դիալեկտիկայում»:

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены латинские источники логического трактата «Диалектика» униата Бартоломеоса Марагаци (XIV в.) и показано, что непосредственным источником всех его четырех частей (введение, «О силлогизме», «Об обманах в писаниях», «О логических топосах») являются одноименные трактаты I, IV, V, VII из труда "Summulae logicales" («Малые логические суммы») Педро Испанского. Уточнены также некоторые другие источники: приписываемый Фоме Аквинскому труд "De propositionibus modalibus" («О модальных суждениях»), труды "De syllogismo categorico" («О категорическом силлогизме») и "Commentarium in librum Aristotelis Peri hermeneias" («Комментарий к книге Аристотеля «Об истолкованиях») Северина Бозция и др.

¹⁵ Տե՛ս PETER OF SPAIN, անդ, էջ 79-88, 185-235:

Исходя из этого, «Диалектика» представлена как компилятивное, отчасти переводное сочинение, в основе которого лежит старая и новая логика (“logica vetus” и “logica nova”) Аристотеля и Боэция и их последующие приложения в области схоластики.

SUMMARY

The article discusses the Latin sources of the logic of Uniate Bartholomew of Maragh (14th century) entitled “Dialectics”, and through examples taken from the original source shows that the direct source of all four parts: Introduction, «Յաղապս հաւաքաբանութեան» (“On Syllogism”), «Յաղապս պատրանաց գրոցն» (“On Fallacies”), «Յաղապս տրամաբանական տեղեացն» (“On Logical Places”) are treatises of the same name I, IV, V, VII: “De introductionibus” (“On Introductions”), “De sillogismis” (“On Syllogisms”), “De locis” (“On Places”), “De fallaciis” (“On Fallacies”) of “Summulae logicales” (“Summaries of Logic”) by Peter of Spain. Some related sources are also specified: “De propositionibus modalibus” (“On Modal Propositions”) attributed to Thomas Aquinas, “De syllogismo categorico” (“On Categorical Syllogisms”) and “Commentarium in librum Aristotelis Peri hermeneias” (“Commentaries on Aristotle’s Peri Hermeneias”) by Severinus Boethius and others. On this basis, “Dialectics” is presented as a compilation, a partly translated work, based on the old and new logic (“logica vetus” and “logica nova”) of Aristotle and Boethius and its subsequent applications in the field of scholasticism.

